

una altra vegada en la importància d'una bona gestió de les dades, necessària per tal d'obtenir respostes. Respostes que fan referència a la vida directa d'aquell camp d'aviació (a la vida de les persones i a la vida dels objectes), però també en relació als altres camps de l'aviació republicana que tenim al Penedès. Totes elles, en definitiva, ens ajudaran a conèixer una mica més la història de l'anomenat Vesper de la Gloriosa dins de la Guerra Civil a Catalunya.

Referències bibliogràfiques

ENGLISH HERITAGE (2003): *Historic Military Aviation Sites. Conservation management guidance*. English Heritage, London.

GONZALEZ-RUIBAL, A. (2009): "Arqueologia y memoria histórica", *Patrimonio Cultural de España*, 1, pp. 103-122.

ÍÑIGUEZ GRÀCIA, D. (2010): *La Guerra Aèria a Catalunya (1936-1939). Història, Didàctica i Museografia*. Tesis doctoral, Universitat de Barcelona.

[<http://blogs.tv3.cat/quequicom>] *Quèquicom*: versió digital del capítol. Accés el 19 de gener de 2011.

Laia Font Valentín

Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia. Facultat de Geografia i Història. Universitat de Barcelona (UB), c/ Montalegre, 6-8, 08001. Barcelona, Espanya.
lfontval7@alumnes.ub.edu

FAM I GUERRA A CATALUNYA. MEMÒRIA I ESTRATÈGIES DE SUPERVIVÈNCIA 1936-1959

(Museu Etnològic de Barcelona, 4 de juliol de 2009 fins al 30 d'abril de 2010).

Barcelona, 1937. Són les cinc de la matinada, i comencen a formar-se les primeres cues davant els establiments flequers i els

Figura 1. Cartell indicant l'entrada a l'exposició, al vestíbul del pis superior del Museu Etnològic.

economats. Dones i nens tenen la missió d'abastir d'aliments al seu nucli familiar; malgrat que els comerços no obriran fins com a mínim passades dues hores, l'espera i la paciència no són suficients per permetre que tothom que està a la cua aconsegueixi aliments. Qui sí n'aconsegueixi tampoc podrà saltar d'alegria, perquè el que s'endurà cap a casa serà una quantitat irrisòria de menjar que s'haurà de repartir entre les boques dels familiars.

Aquesta situació dramàtica de fam generalitzada que es va viure a Catalunya durant la Guerra Civil i fins ben entrat el franquisme fou el fil conductor de l'exposició *Fam i Guerra a Catalunya. Memòria i estratègies de supervivència, 1936-1959* (fig. 1), la qual va es va poder visitar al Museu Etnològic de Barcelona entre juliol de 2009 i novembre de 2010.

L'exposició mostrava tots els aspectes de la vida quotidiana al Principat durant aquests anys, centrant-se especialment en el tema dels aliments. Dividida en sales i subdividida en vitrines, hi havia des d'objectes de l'època fins a una sala d'audiovisuals, passant per les corresponents explicacions escrites, breus però no gens incompletes.

A l'avantsala hi havia un eslògan exhortatiu –*Ciudadà, algú recorda la fam?*– i una televisió on hi anaven apareixent fotografies relacionades amb la temàtica de l'exposició. La primera sala era de caràcter introductor: hi havia una relació cronològica dels fets que marcaren Catalunya durant la Guerra Civil, així com una síntesi del que va representar l'escassetat d'aliments. Això anava complementat per una altra pantalla que mostrava cartells, tant del bàndol republicà com del revoltat, que demanaven solidaritat i aportacions alimentàries per a aquells que estaven lluitant.

La segona sala tenia tres vitrines. Una d'elles estava dedicada a l'alimentació dels milicians que eren al front: hi havia cantimplors, ganivets, carmanyoles i llaunes de conserva trobades a les trinxeres dels voltants de La Fatarella. Aquests objectes anaven acompanyats per banderes i insígnies dels

regiments i les brigades del bàndol republicà. Les altres dues vitrines estaven formades per

Figura 2. A la tercera sala s'hi trobava la sisena vitrina, dedicada al petit estraperlo. L'explicació i les corresponents fotografies anaven acompanyades per una vella maleta, diversos envasos antics d'aliments, una bàscula d'època i un farcell amb hortalisses.

elements relacionats amb la cuina en l'àmbit de la rereguarda.

La tercera sala estava dedicada al racionament (fig. 2). S'hi trobaven exposades, per tant, diverses col·leccions de cartilles, monedes, bitllets i expedients de treball. De la mateixa manera, també hi havia un racó centrat a explicar què es menjava quan els aliments del racionament no eren suficients (que era gairebé sempre): garrofes, gats, coloms i cargols, principalment. El motiu principal de la tercera vitrina de la sala era l'estraperlo petit, o aquell practicat per individus que actuaven de manera independent. Tot això estava complementat per una petita descripció de la vida als refugis antiaeris i un mapa on estaven indicats els que hi havia a la ciutat de Barcelona.

La quarta sala es fixava en aquells qui van exercir el control real sobre els aliments durant la postguerra: els grans estraperlistes i els burots. Amb una vitrina per a cadascun, aquests dos col·lectius són potser un dels aspectes menys coneguts de la primera etapa del franquisme, bàsicament perquè, en formar part directa o indirectament del règim, es van prendre totes les mesures necessàries per encobrir el seu enriquiment, basat en l'abús de la seva posició social i laboral, respectivament.

La cinquena sala era plena de cartells i fotografies de les anomenades "assistències socials" dels dos bàndols: Segell Proinfància, Auxili Social, Sección Femenina, etc. Relacionada amb aquest aspecte, hi havia una vitrina on s'exposaven antics instruments d'hospital i s'explicava quines eren les principals malalties derivades de la manca d'alimentació i de les condicions d'insalubritat a què es van veure sotmeses moltes de les famílies del bàndol perdedor. Algunes d'aquestes afeccions foren l'anèmia, el tifus, la diftèria i la tuberculosi, i van afectar sobretot el col·lectiu dels infants i el de la tercera edat. La sisena sala era la que tractava els aspectes més estrictament relacionats amb la quotidianitat i no tant amb l'alimentació. Sota l'epígraf "Energia i tecnologies", hi havia tres vitrines: una dedicada a les bombetes i les estufes, una altra als problemes de subministrament elèctric (fig. 3), i una altra a la ràdio i a altres passatemps de l'època. En aquesta última, a més d'un antic transistor, s'hi exposaven jocs de taula, una planxa, un joc de fer ganxet i diverses capsetes de tabac. S'acompanyava l'ambient de la sala amb un fil musical que reproduïa cançons de les dècades corresponents.

La setena i última sala era la d'audiovisuals. Sobre una de les parets de la habitació en penombra s'anava passant una videoprojecció on apareixien els testimonis de gent gran que explicava anècdotes i experiències relacionades amb la manca d'aliments, la fam i l'estraperlo. Entre un testimoni i altre s'hi intercalaven imatges de la guerra i algunes portades de diaris de la dècada dels setanta, quan es van tornar a viure períodes de restriccions.

Figura 3. La vitrina número 11, a la sisena sala, duia com a "títol" *Berenàvem a les fosques* en referència als constants problemes de subministrament elèctric que caracteritzaren el període de postguerra. A la imatge, detall d'alguns productes derivats del cacau que la canalla més afortunada consumia al matí o a mitja tarda.

Cal dir que en els plafons de les sales primera, segona, tercera i cinquena, el text s'enriquia amb fotografies d'arxius personals relacionades amb la temàtica pròpia de les vitrines de l'entorn.

Com es veu, l'exposició estava molt centrada en la història de l'alimentació i de la quotidianitat, mentre que la història de les vivències personals quedava més aviat relegada a la videoprojecció. Per una banda, quedava clar, per exemple, per què aliments com l'oli, els ous, les patates, el pa i la llet van adquirir una importància transcendental que encara roman vigent a la ment de les persones que van viure el conflicte: perquè van ser els aliments bàsics que més van escassejar durant la guerra i la postguerra. Però per altra banda, no s'explicava la problemàtica que hi havia darrere de la disjunció entre carn i aliments d'origen vegetal.

Tradicionalment s'ha pensat que la majoria de gent de l'època podia alimentar-se a base de menjar vegetals i no càrnics perquè aquests eren considerats un luxe. En primer lloc, cal dir que sí que es menjava carn, almenys sempre que aquesta estigués disponible; ja ho vàiem en l'exposició que els gats i els coloms de les vies públiques sovint van acabar formant part d'àpats familiars. En segon lloc, cal indicar que no era tan fàcil aconseguir menjar d'origen vegetal com pot semblar: la majoria de terres que pertanyien a masos i que podien assegurar l'alimentació de la població rural van ser col·lectivitzades i van passar a estar sota control de la Generalitat; a més, els àmbits rurals propers a les grans ciutats ben aviat van començar a patir invasions des de les urbs, protagonitzades per gent que a diari era capaç de recórrer a peu trenta o quaranta quilòmetres per aconseguir aliments. També s'ha de tenir en compte el fet que des del començament de la guerra fins el novembre de 1938, la població de Catalunya passà dels tres als quatre milions d'habitants a causa dels refugiats que procedien d'arreu de la Península.

En aquesta línia, un altre dels aspectes que no aparegué massa desenvolupat en l'exposició va ser el constant intent per part de la Generalitat de prendre el control sobre la situació de la carestia i la fam. S'instava sense parar a que la població pagesa i ramadera declarés als ajuntaments corresponents les quantitats de producció per a que els governs municipals distribuïssin els aliments. De la mateixa manera, es recordava que a les entrades de Barcelona es realitzaven decomisos de carn i ous per tal que no hi hagués desigualtat alimentària entre qui tingués facilitat de desplaçament i qui no en tingués.

Aquestes últimes puntualitzacions no han de restar-li mèrit a l'exposició ja que, al cap i a la fi, era una exhibició d'objectes d'època i d'imatges que pretenia arribar als visitants mitjançant el camp visual i no a través de la lectura de llargs paràgrafs. Així mateix, voldríem ressaltar com a molt positiva l'exposició de troballes arqueològiques del front de l'Ebre, fet que mostra la sensibilitat dels organitzadors vers la disciplina arqueològica, la qual, juntament amb la història oral, sempre ens mostrarà la cara més humana i quotidiana de la contesa.

Referències bibliogràfiques

- PAGÈS I BLANC, P.; PÉREZ PUYAL, P. (2003): "La vida quotidiana a la rereguarda republicana", *Aquella guerra tan propera i tan llunyana (1936-1939)*, pp. 199-210. Pagès Editors, Lleida.
- ROJO ARIZA, M. (2009): "L'alimentació", a G. CARDONA & M. ESTEBAN (dir.): *Atlas de la Guerra Civil a Barcelona*. Ed. 62, Barcelona, pp. 210-217.

Albert Espinal Valverde

Grup de recerca DidPatri (SGR2009-00245).

Departament de Didàctica de les Ciències Socials.
Facultat de Formació del Professorat. Universitat
de Barcelona (UB), Passeig de la Vall d'Hebron,
171, 08035. Barcelona, Espanya. albert.espinal.
valverde@gmail.com

Àgata Rodríguez Cintas

Departament de Prehistòria, Història Antiga i
Arqueologia. Facultat de Geografia i Història.
Universitat de Barcelona (UB), c/ Montalegre, 6-8,
08001. Barcelona, Espanya. Agata.roci@gmail.
com

JOSEP CLARA. *ELS FORTINS DE FRANCO. ARQUEOLOGIA MILITAR ALS PIRINEUS CATALANS.*

Rafael Dalmau, Barcelona, 2010, 205 pp. + [32] de làm., 1 map. 978-84-23207-45-9.

Tradicionalment el patrimoni bèl·lic, i més en concret, tot el del segle XX, ha estat relegat a l'oblit i no s'ha tingut en compte en els estudis de patrimoni i arqueologia. El llibre que aquí ressenyem, *Els fortins de Franco. Arqueologia militar als Pirineus catalans* de l'autor Josep Clara, és una obra que trenca esquemes en aquest sentit, ja que és una de les poques publicacions en el panorama nacional sobre aquest tema. Cal destacar que els estudis patrimonials i/o arqueològics de les restes materials generades arrel de la Guerra Civil Espanyola (fortificacions militars, camps de batalla, aeròdroms, trinxeres, refugis, etc) tot just ara comencen a proliferar.

Podem, doncs, entendre que aquesta nova dinàmica s'emmarca dins dels moviments de recuperació de la memòria històrica que pretenen igualar el coneixement d'aquest període amb el d'altres conflictes a tota Europa. Entrant en matèria, es tracta d'un llibre que vol recuperar i posar en valor les fortificacions franquistes de la zona del Pirineu que la

dictadura va planejar i construir en previsió a una possible implicació d'Espanya dins la segona guerra mundial. A més, és un estudi rigorós on punt a punt es tracten els diferents aspectes que envolten aquestes fortificacions: En quin període es van construir? En quin context polític es van dissenyar? Qui van ser els constructors? Quins materials i quins criteris es van fer servir? D'altra banda, l'autor també realitza una anàlisi del valor militar d'aquestes construccions, que al capdavant tenien una funcionalitat estrictament militar. Aquest fet inclou valoracions realitzades per oficials de l'exèrcit alemany durant la Segona Guerra Mundial, així com una oportuna reflexió sobre la inutilitat d'aquests fortins per lluitar contra les guerrilles antifranquistes.

Cal destacar també la voluntat didàctica de l'obra, ja que la primera part del llibre està destinada a situar al lector cronològicament. El primer que trobem quan obrim el llibre és una cronologia d'afers internacionals i nacionals relacionats amb la postguerra entre l'any 1937 i el 2007. A partir d'aquí i un cop situats, en endinsem en aspectes més concrets sobre la postguerra espanyola i dels fets que van conduir a la millora de les fortificacions que havien de defensar la frontera natural dels Pirineus en cas d'un hipotètic atac.

Aquesta primera part del llibre, que com diem analitza el paper jugat per aquesta línia de defensa durant el franquisme, acaba amb un capítol dedicat a aquestes edificacions en tant que patrimoni arqueològic. En aquest sentit es destaca l'interès històric que intervencions de preservació d'aquest tipus de patrimoni, com per exemple la del parc dels búnquers de Martinet - Montellà¹ (la Cerdanya, Catalunya)

¹ Per a més informació, consultar <http://www.bunquersmartinet.net/>